

J. Pampuk (red.), 2004. Rozwój regionalny i lokalny
w Polsce w latach 1989-2002. IGE: GP UAM,
Bojnicki - Wyd. Nauk., Poznań, s. 13-24.

Zbyszko Chojnicki, Teresa Czyż

Główne aspekty regionalnego rozwoju społeczno-gospodarczego

Wstęp

Praca ta zawiera próbę przedstawienia współczesnych aspektów społeczno-gospodarczego rozwoju regionalnego. Rozważania mają charakter ogólny i syntetyczny, ale nawiązują do polskich doświadczeń w zakresie problematyki rozwoju regionalnego w fazie transformacji systemowej Polski.

Samo pojęcie rozwoju społeczno-gospodarczego jest niezwykle trudno określić, gdyż jest ujmowane z różnych punktów widzenia. Warto zwrócić uwagę na dwa ujęcia rozwoju: procesowe i celowe (por. Chojnicki 1989: 114). W ujęciu procesowym rozwój społeczno-gospodarczy jest rozpatrywany jako zespół dynamicznych procesów, które generują charakter, kierunek i tempo zmian zachodzących w systemach społeczno-gospodarczych. W ujęciu celowym (lub celowo-aktywistycznym) rozwój ten analizuje się jako ciąg zmian celowo ukierunkowanych poprzez uwarunkowania i czynniki prorozwojowe, które przyczyniają się do realizacji pewnych celów rozwoju, czyli prowadzą do osiągnięcia pewnych finalnych bądź wyróżnionych stanów.

Oba te ujęcia trudno jest izolować od siebie, gdyż są komplementarne. Procesy rozwoju społeczno-gospodarczego nie są przecież czysto spontaniczne i autonomiczne i podlegają przynajmniej częściowo kontroli i sterowaniu przez politykę społeczno-gospodarczą władz państwowych i samorządowych, co wymaga zarówno znajomości procesów i mechanizmów, jak i ustalenia realnych celów oraz środków ich realizacji.

Charakter rozwoju regionalnego wyznaczają specyficzne właściwości i funkcje, jakie pełnią regiony społeczno-ekonomiczne. Odwołując się do pojęcia regionu społeczno-ekonomicznego, jako terytorialnego systemu społecznego stanowiącego jednostkę terytorialnego podziału kraju (Chojnicki 1996), można określić rozwój regionalny jako zespół zmian społeczno-gospodarczych, które zachodzą w obrębie tego regionu – systemu. Zmiany te generują mechanizmy (warunki prorozwojowe, czynniki endogeniczne i egzogeniczne, działania celowe) kształtujące przemiany regionu, ujmowane zarówno w perspektywie procesowej, jak i celowo-aktywistycznej, które działają w konkretnej sytuacji historycznej i geograficznej. Obejmują one zmiany charakteru i funkcjonowania składników systemu (przedsiębiorstw, podsystemów gospodarczych), ich struktur relacyjnych (od-

działań wewnętrznych) i form organizacji oraz otoczenia (innych regionów), a więc oddziaływań zewnętrznych w układzie krajowym i światowym.

Podjęte w niniejszym artykule problemy, dotyczące głównych aspektów rozwoju regionalnego, nie wyczerpują całości zagadnień i obejmują tylko te, które wydają się wysoce dyskusyjne.

Regionalny rozwój społeczno-gospodarczy obejmuje zarówno zmiany ilościowe (wzrost gospodarczy), jak i jakościowe. Ma on charakter fazowy, a więc jego przebieg podlega różnym mechanizmom w poszczególnych etapach rozwoju regionu – od niższego do wyższego.

Problematykę głównych aspektów rozwoju gospodarczego regionów ograniczymy do rozpatrzenia czterech zagadnień, jakimi są: (1) cele rozwoju regionalnego, (2) warunki i czynniki aktywizacji rozwoju gospodarczego regionów, (3) charakter i rola mechanizmów konkurencyjności w kształtowaniu rozwoju gospodarczego regionów, (4) wpływ zmian postmodernizacyjnych na procesy rozwoju gospodarczego regionów.

1. Cele rozwoju regionalnego

Określenie i wybór celu lub celów rozwoju regionalnego stanowi podstawę aktywistycznego ujmowania rozwoju regionalnego. Tworzy go dwuczłonowy układ: cele-środki i działania.

W praktyce charakterystyka ujęcia aktywistycznego rozwoju regionalnego nie ogranicza się do celów i środków, lecz wymaga określenia sytuacji faktycznej regionu, a więc poziomu rozwoju regionu, ocen wartościujących ten stan, założeń dotyczących możliwości przeprowadzenia zmian oraz hipotez przedstawiających mechanizmy wyznaczające i kształtujące te zmiany.

Na gruncie teorii rozwoju społeczno-ekonomicznego, odnoszących się też do rozwoju regionalnego, występuje szereg koncepcji przedstawiających możliwe cele rozwoju. Koncepcje te uzasadnia się przez bardziej lub mniej świadome przyjmowanie lub odwoływanie się do doktryn rozwoju i postępu społecznego. Zagadnienie to wymaga jednak odrębnego omówienia.

W aspekcie ogólnospołecznym za podstawowe cele rozwoju regionalnego przyjmuje się zaspokajanie potrzeb materialnych i duchowych lub podnoszenie poziomu życia ludności.

Z punktu widzenia rodzajów aktywności i działalności ludzi wyróżnia się i dzieli cele rozwoju na: (1) ekonomiczne, (2) polityczne, (3) kulturowe, (4) biologiczne, (5) ekologiczne i ochrony środowiska, (6) organizacyjno-przestrzenne.

Do celów ekonomicznych rozwoju zalicza się przede wszystkim: wzrost dochodu narodowego i tempo wzrostu, wzrost efektywności gospodarowania, budowę gospodarki opartej na wiedzy, wzrost inwestycji, eksportu, popytu wewnętrznego, wzrost zatrudnienia lub zmniejszenia bezrobocia, zmniejszenie lub likwidację „czarnego rynku” itp.

Spośród celów politycznych rozwoju wymienia się: wzrost aktywności obywatelskiej i partycypacji politycznej, reformy ustrojowe, usprawnienie działalności władz rządowych, samorządowych i sądów, zwiększenie bezpieczeństwa obywateli, stabilność polityczną, zmniejszenie nierówności społecznych i inne.

Cele kulturowe to głównie rozszerzenie zakresu i podniesienie poziomu szkolnictwa podstawowego i średniego oraz edukacji akademickiej, wzrost efektywności badań naukowych i ich innowacyjności, podniesienie poziomu i rozszerzenie zakresu kulturalnego obywateli, dostęp do informacji itp.

Za cele biologiczne uznaje się przede wszystkim: wzrost długości i jakości życia ludzi, wzrost efektywności i rozszerzenie zakresu opieki zdrowotnej.

Cele ekologiczne i ochrony środowiska obejmują: podnoszenie jakości sztucznego i naturalnego środowiska bytowania ludzi, w tym infrastruktury materialnej i mieszkalnictwa, redukowaniem zanieczyszczeń i racjonalne wykorzystanie śmieci i odpadów, oszczędność energii i zasobów surowcowych nieodnawialnych, redukcja „efektu szklarniowego” i ochrona warstwy ozonowej i inne.

Do celów organizacyjno-przestrzennych należy przede wszystkim kształtowanie ładu przestrzennego, czyli organizacji przestrzennej realizującej zasady racjonalności społecznej oraz kryteria racjonalnej lokalizacji i użytkowania ziemi.

Rozpatrzenie listy tych celów i ich charakteru prowadzi do wniosku, że: (1) cele te mogą być konkurencyjne i sprzeczne na poszczególnych etapach rozwoju, np. cele ekonomiczne i ekologiczne, (2) niektóre cele mogą być środkami do realizacji innych celów, np. kształtowanie gospodarki opartej na wiedzy może być czynnikiem wzrostu dochodu narodowego, (3) konieczna jest bliższa precyzacja tych celów m.in. przez różne wskaźniki, ale jest to zadanie na poziomie planistyczno-operacyjnym.

Wobec różnorodności celów rozwoju ich wybór wymaga hierarchicznego uporządkowania i zintegrowania. Przesłanki tego wyboru też są różne. Mogą mieć charakter aksjologiczny, doktrynalny, pragmatyczny. Przesłanki aksjologiczne odnosimy do sporu o najwyższe wartości o charakterze ogólnoludzki, np. za taką przesłankę uważa się przetrwanie ludzkości. Przesłanki doktrynalne związane są ze sprawami dotyczącymi charakteru postępu społecznego; cechami są tu pewne własności i charakter ustroju społecznego. Przesłanki pragmatyczne odwołują się do realistycznego pojmowania celów jako pewnych cennych społecznie własności społeczeństwa lub systemów społecznych, jakimi są np. cele ekonomiczne.

Trudno jest choćby w zarysie przedstawić spory, zwłaszcza dotyczące naczelnych lub nadrzędnych celów rozwoju, szczególnie w ich skonkretyzowanej postaci. Jedną z ważnych płaszczyzn sporu jest relacja celów ekonomicznych i ekologicznych. Wysunięcie na czoło celów ekonomicznych, a zwłaszcza wysokiego tempa wzrostu gospodarczego, jest oparte na przekonaniu, że osiągnięcia ekonomiczne mają decydujące i podstawowe znaczenie dla realizacji innych celów rozwoju. Natomiast wysunięcie na czoło celów ekologicznych oznacza podporządkowanie im celów ekonomicznych, co w wersji umiarkowanej prowadzi do koncepcji rozwoju zrównoważonego, a w wersji krańcowej do koncepcji wzrostu zerowego. Płaszczyzny sporów i konfliktów zachodzą też w relacjach cele ekonomiczne i polityczne, a także kulturowe.

Cele rozwoju regionalnego nie mają samoistnego charakteru, lecz stanowią konkretyzację celów dotyczących rozwoju całego systemu społeczno-terytorialnego, a więc kraju lub wspólnoty ponadnarodowej, którego regiony są składnikami i pragmatycznie biorąc, muszą brać pod uwagę całą złożoność charakteru regionów i

otoczenia, czyli aspektów geograficznych. Wybór celów rozwoju regionalnego w znacznym stopniu zależy też od poziomu rozwoju regionalnego. Dość powszechne jest przekonanie, że na niższym poziomie rozwoju i transformacji cele ekonomiczne odgrywają decydującą rolę.

Realizacja celów zależy w znacznym stopniu od ich realistycznego charakteru, a więc uwzględniającego charakter mechanizmów kształtujących charakter rozwoju regionalnego i efektywności działań. Kształtowanie rozwoju odbywa się na różnych poziomach działań podmiotów decyzyjnych, które obejmują przedsiębiorstwa oraz władze (agencje) szczebla lokalnego, regionalnego, krajowego i ponadkrajowego (np. władz i agencji Unii Europejskiej) oraz co bardzo istotne, preferencje obywateli wyrażone przez ich opcje polityczno-wyborcze, popieranie programów i aktywne uczestnictwo w kształtowaniu życia społecznego.

2. Warunki i czynniki aktywizacji rozwoju gospodarczego regionów

Charakter i przebieg procesów rozwoju gospodarczego regionów wyznaczają warunki ich rozwoju oraz czynniki aktywizacji. Warunki rozwoju regionów to te składniki i własności regionów, które mają charakter zastany i słabo sterowalny w krótkich okresach. Natomiast czynniki aktywizacji rozwoju stanowią te własności, które mają charakter czynny i są bardziej sterowalne, a ich realizacja jest warunkiem restrukturyzacji i dynamicznego rozwoju regionów. Podział na warunki i czynniki nie jest ostry, gdyż może zachodzić przekształcenie warunków w czynniki i odwrotnie. Jedne i drugie podlegają zmianom i kształtują struktury gospodarcze regionów.

Warunki rozwoju regionu stanowią ramy, w obrębie których odbywa się rozwój gospodarczy. Określają one w pewnym stopniu kierunki rozwoju regionów, ale i same mogą ulegać przemianom. Głównymi warunkami rozwoju regionów są: (1) sytuacja ludnościowa, (2) struktura sieci osadniczej, (3) stan środowiska przyrodniczego, (4) infrastruktura techniczna, (5) struktura gospodarcza.

(1) O roli sytuacji ludnościowej regionu decyduje dynamika ludności, która zależy od struktury demograficznej, ruchu naturalnego i wędrownego. Względna stabilność procesów demograficznych daje pewną trwałość sytuacji ludnościowej regionu. Spadek migracji międzyregionalnych domyka region i zwiększa presję demograficzną regionów o wyższym przyroście naturalnym. Z punktu widzenia rozwoju regionów istotne znaczenie mają również takie aspekty, jak aktywność zawodowa ludności, poziom wykształcenia, wielkość bezrobocia.

(2) Charakter struktury osadniczej, a w szczególności funkcje miast i zachodzące między nimi powiązania, odgrywają istotną rolę w rozwoju regionów. Rola ta polega na: (a) integrowaniu działalności różnych podsystemów regionu, (b) wyznaczeniu lokalizacji działalności gospodarczej, (c) kształtowaniu sytuacji mieszkaniowej ludności, (d) możliwości dostosowania rozmieszczenia ludności do układu przestrzennego gospodarki, (e) formowaniu się powiązań gospodarczych w postaci lokalnych i regionalnych rynków handlowych i usługowych oraz rynków pracy. W

strukturze osadniczej regionu zasadniczą rolę pełnią aglomeracje miejskie jako koncentracje działalności gospodarczej oparte na korzyściach lokalizacji i korzyściach urbanizacji (por. Berry i in., 1997: 262–263).

(3) Znaczenie stanu środowiska przyrodniczego dla rozwoju regionów ma dwa, wzajemnie zależne, aspekty (Chojnicki 1998: 35). Jeden aspekt to ograniczenie wzrostu gospodarczego spowodowane złym stanem środowiska bądź jego ochrona przed zwiększeniem zanieczyszczeń lub zmianą użytkowania ziemi. Drugi aspekt dotyczy uzależnienia tempa odnowy od wzrostu gospodarczego, który umożliwi powiększenie nakładów na ochronę środowiska. Oba te aspekty mają istotne znaczenie w rozwoju regionów. Dewastacja środowiska przyrodniczego i wynikające z tego dodatkowe koszty inwestycji gospodarczych oraz pogorszenie warunków życia prowadzą do ograniczenia wzrostu gospodarczego regionów. Natomiast wysoka jakość i atrakcyjność środowiska skłania do lokalizacji działalności o dużych wymogach środowiskowych.

(4) Wyposażenie w infrastrukturę techniczną warunkuje atrakcyjność lokalizacyjną regionów. Regiony z rozbudowaną i nowoczesną infrastrukturą, w skład której wchodzi uzbrojenie terenu w urządzenia wodno-kanalizacyjne, sieć gazową i energetyczną oraz sieć obsługi transportowej, telekomunikacyjnej i informatycznej, przyciągają działalność gospodarczą ze względu na możliwość obniżenia kosztów realizacji inwestycji.

(5) Strukturę gospodarki regionu w roli warunku rozwoju regionu należy ujmować jako podsystem produkcji i usług, w obręb którego można włączyć nowe lub restrukturyzowane przedsiębiorstwa, bądź uzupełniające go i wchodzące w luki jego działalności gospodarczych, bądź też dające nowe impulsy rozwojowe do jego układu. Te nowe impulsy wywołują nie tylko duże przedsiębiorstwa, lecz także małe i średnie przedsiębiorstwa, które wnoszą nowe technologie wysokiej techniki, prowadzą działalność podwykonawczą i stałą współpracę. Struktura gospodarki regionu stanowi więc układ, którego elementy wyznaczają charakter gospodarki regionów, ale który nie determinuje trajektorii ich rozwoju.

Do czynników aktywizacji rozwoju regionu we współczesnych przemianach społeczno-gospodarczych w Polsce należy przede wszystkim zaliczyć: (1) rozwój sfery instytucjonalnej gospodarki rynkowej, (2) otoczenie biznesu, (3) innowacyjność, (4) klimat społeczny, (5) inwestycje zagraniczne.

(1) Głównymi składnikami sfery instytucjonalnej gospodarki rynkowej promującymi rozwój regionu są banki i procesy prywatyzacji gospodarki. Poziom wyposażenia regionu w instytucje bankowe, ich działalność inwestycyjna, organizacja łączenia i procesu prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych ma istotne znaczenie dla rozwoju regionów. Szczególną rolę odgrywają centrale banków, zlokalizowane w regionie, których działalność ma również charakter ponadregionalny, gdyż daje impuls do rozwoju otoczenia biznesu. Prywatyzacja jest głównym czynnikiem restrukturyzacji gospodarki i zwiększenia jej efektywności. Badanie jej skutków w wymiarze regionalnym wykazuje, że prowadzi ona do wzrostu gospodarczego regionu przejawiającego się we wzroście dochodu regionalnego i spadku bezrobocia.

(2) Ukształtowanie się otoczenia biznesu, rozumianego jako wyposażenie instytucjonalne, jest istotnym czynnikiem rozwoju regionów. Składa się ono z agencji,

ośrodków, fundacji, stowarzyszeń, izb gospodarczych, wspierających przedsiębiorczość i działalność gospodarczą, oraz firm usługowych o charakterze komercyjnym (pośrednictwo finansowe, obrót nieruchomościami, usługi prawnicze, doradztwo, badania rynku i opinii społecznej, usługi informatyczne, reklama, giełdy, targi). Otoczenie biznesu zapewnia nowoczesną obsługę przedsiębiorstw i przyciąga nowych inwestorów do regionu.

(3) Innowacyjność regionów polega na zdolności generowania i przyswajania szeroko pojętych innowacji (zarówno technicznych, jak i organizacyjnych) i determinuje wzrost gospodarczy i postęp cywilizacyjny. Funkcjonowanie regionalnego systemu innowacji obejmuje: skalę i sposoby wdrażania innowacji opracowanych w regionie lub pochodzących z zewnątrz, dyfuzję innowacji oraz relacje przedsiębiorstw z jednostkami badawczo-rozwojowymi. Procesy generowania i rozpowszechniania innowacji w regionie kształtują środowisko innowacyjne. Tworzą je: ośrodki naukowe (uniwersytety, szkoły wyższe, instytuty naukowo-badawcze), centra innowacji, inkubatory przedsiębiorczości, parki technologiczne, parki naukowe. Środowisko innowacyjne regionu jest nie tylko zbiorem instytucji działających na polu innowacyjności, ale również układem relacji między nimi o charakterze współpracy, która prowadzi do integracji tego środowiska i wywołuje dalszy rozwój innowacji.

Zasadnicze znaczenie w generowaniu innowacji przypisuje się ośrodkom naukowym. Wpływ ośrodka naukowego następuje poprzez zależność: nauka – innowacja – działalność gospodarcza, i konkretyzuje się w procesie kształtowania się gospodarki regionalnej opartej na wiedzy. Regionalny układ działalności naukowej pozostaje w ścisłym związku z rozwojem edukacji i systemem szkolnictwa wyższego w regionie.

(4) Klimat społeczny w regionie, nazywany również regionalnym środowiskiem społecznym działalności gospodarczej, jest czynnikiem miękkim rozwoju regionu. Na klimat społeczny składają się normy i reguły zachowań społecznych wynikające z tradycji regionu takie, jak pracowitość, skłonność do oszczędzania i inwestowania, przedsiębiorczość, docenianie znaczenia edukacji, solidarność społeczna, zaufanie społeczne, sprawność organizacyjna. Klimat ten przejawia się w powstaniu w regionie warunków sprzyjających decyzjom lokowania i rozbudowy przedsiębiorstw (Chojnicki, 1998: 36). Współcześnie za istotne składniki klimatu społecznego uznaje się kapitał ludzki (wiedza, umiejętności i kompetencje, zdolności innowacyjne jednostek) i kapitał społeczny (normy, wartości i zrozumienie umożliwiające współpracę wewnątrz grupy i między grupami społecznymi).

(5) Inwestycje zagraniczne są uznawane za najważniejszy czynnik rozwoju regionów, gdyż prowadzą w skali globalnej do wzrostu produktu globalnego oraz eksportu, a w skali regionalnej do wzrostu dochodów ludności i zmniejszenia bezrobocia. Stwarzają regionalne efekty mnożnikowe i powodują rozwój przedsiębiorstw kooperacyjnych.

Firmy zagraniczne, zakorzenione w środowisku regionu, dokonują transferu wiedzy i technologii, współuczestniczą w partnerstwie publiczno-prywatnym związanym np. z restrukturyzacją starych okręgów przemysłowych, rewitalizacją miast itd. Rezultatem wysokiego udziału przedsiębiorstw zagranicznych wchodzących w skład

ponadnarodowych korporacji jest włączenie części regionalnej gospodarki w globalne systemy wielkich korporacji i kształtowanie się nowych układów powiązań w zakresie wymiany komponentów, półproduktów, a także kapitału, technologii, usług, informacji w ramach sieci przedsiębiorstw ukształtowanej ponad granicami regionów i państw (Strykiewicz 1999: 33). Inwestorzy zagraniczni preferują aglomeracje miejskie, wyposażone w nowoczesną infrastrukturę techniczną, sieć międzynarodowych połączeń transportowych i telekomunikacyjnych oraz stwarzające dobre warunki życia

3. Charakter i rola mechanizmów konkurencyjności w kształtowaniu rozwoju gospodarczego regionów

Mechanizmy konkurencyjności, które w gospodarce wolnorynkowej wyznaczają zachowanie przedsiębiorstw, odnoszą się też do rozwoju gospodarczego regionów i państw. W związku z tym powstała koncepcja konkurencyjności regionów i państw jako tych właściwości gospodarki wyznaczonych przez mechanizmy rynkowe, które kształtują charakter i poziom ich rozwoju.

Koncepcja konkurencyjności regionów, jakkolwiek jest pochodna od koncepcji konkurencyjności państw, przedstawionej przez Portera (1990), to jednak dotyczy odrębnych aspektów rozwoju gospodarczego w związku z odmienną sytuacją regionów jako terytorialnych podsystemów społecznych państwa. Regiony nie mają suwerenności i związanych z tym instrumentów regulacji prawnej działalności gospodarczej oraz możliwości pewnego zakresu sterowania tą działalnością w stosunku do podmiotów gospodarczych znajdujących się na ich obszarze, są też słabiej zintegrowane i zbilansowane oraz wykazują mały stopień domknięcia.

Konkurencyjność regionu określa się jako przewagę jego gospodarki nad gospodarką innych regionów. Przewagę gospodarki regionu kreują możliwości konkurencyjności regionu z innymi regionami w zakresie produkcji towarów i usług oraz w zakresie ich sprzedaży. Mechanizm konkurencyjności regionu, czyli mechanizm wyznaczający i kształtujący te możliwości jest związany, według Portera (1990, 2003), z oddziaływaniem następujących czynników: (1) czynników produkcji (zasoby naturalne, praca, kapitał), (2) popytu na produkty i usługi, (3) występowania przemysłu współpracującego, (4) strategii działalności przedsiębiorstw.

Regionem konkurencyjnym we współczesnej fazie rozwoju gospodarczego Gorzelak (2003: 49) nazywa taki region, który: „(1) stwarza takie warunki zlokalizowanym na jego terenie przedsiębiorstwom, że są one w stanie wygrać konkurencję, a (...) stabilną przewagę konkurencyjną uzyskuje się dzięki zdolności do tworzenia innowacji, (2) jest w stanie wygrać konkurencję z innymi regionami o przyciągnięcie kapitału inwestycyjnego, szczególnie zaś kapitału lokującego się w przedsiębiorstwach o wysokim poziomie innowacyjności”. Te dwa ujęcia konkurencyjności regionu wykazują sprzężenie zwrotne: „z jednej strony, region nie przyciągnie innowacyjnego kapitału, jeżeli nie stworzy mu dobrych warunków, a z drugiej zaś sam fakt przyciągnięcia innowacyjnego kapitału korzystnie oddziałuje na warunki prowadzenia działalności gospodarczej w tym regionie” (Gorzelak 2003: 49).

Według Portera (2003) w nowoczesnej gospodarce podstawą konkurencyjności gospodarki regionów jest produktywność, która zależy w dużej mierze od wartości towarów i usług wytworzonych przez przedsiębiorstwa danego regionu, a ta z kolei zależy od jakości i unikatowości oraz rentowności procesu produkcji. Jednocześnie produktywność zależy w mniejszym stopniu od gałęzi przemysłu, w ramach których konkurują przedsiębiorstwa, ale bardziej od sposobu uprawiania tej konkurencji, czyli od charakteru prowadzonych operacji i doboru strategii. „Na dzisiejszym etapie rozwoju światowej gospodarki przedsiębiorstwo prawie dowolnej branży jest w stanie zwiększyć produktywność poprzez wdrażanie bardziej zaawansowanych strategii zarządzania oraz inwestowanie w nowoczesne technologie” (Porter 2003: 61).

O tym, która firma będzie bardziej wydajna od innych i bardziej konkurencyjna, decydują w coraz wyższym stopniu uwarunkowania kształtujące regionalne środowisko działalności gospodarczej. „Dzieje się tak dlatego, że duże tempo wymiany handlowej i przepływu kapitału oraz informacji neutralizuje korzyści wynikające z posiadania przez niektóre firmy dostępu do określonych zasobów produkcyjnych” (Porter 2003: 63).

Do uwarunkowań regionalnych Porter (2003: 64) zalicza: dobre stosunki z dostawcami lub klientami, informacje na temat charakteru popytu uzyskane od regionalnych klientów i partnerów, dostęp do wiedzy i innowacji stanowiących własność innych regionalnych instytucji, uelastycznienie produkcji dzięki współpracy z innymi firmami.

Na charakter tych uwarunkowań istotny wpływ wywiera funkcjonowanie wewnątrzregionalnych sieciowych form organizacji działalności gospodarczej w postaci gron (clusters) przedsiębiorstw. Porter (2003: 67) określa je następująco: „Grono to zgromadzona na małej przestrzeni grupa konkurujących ze sobą firm tej samej branży oraz wielu pokrewnych i wspomagających gałęzi przemysłu oraz instytucji”. Przedsiębiorstwa należące do grona to zarówno małe i średnie firmy, jak i wielonarodowe koncerny, powiązane relacjami sieciowymi. Relacje te, o charakterze konkurencji i współpracy między firmami, zapewniają efekt synergii, ułatwiają proces zbiorowego uczenia, zwiększają zdolności innowacyjne i promują wdrażanie udoskonaleń.

Konkurencyjność regionu przejawia się w korzyściach gospodarczych. Z punktu widzenia ich wpływu na rozwój regionów istotne są tu dwa aspekty: poziom korzyści pozwalających identyfikować konkurencyjność regionu i trwałość tych korzyści (Chojnicki 1998: 39). Co do poziomu korzyści, to zakłada się, że wyznacza je więcej niż przeciętny poziom: produkcji, produktywności, eksportu, inwestycji i dochodu regionalnego oraz szybsze niż przeciętne ich tempo wzrostu. Jeśli chodzi o trwałość konkurencyjności, to regiony o stabilnej konkurencyjności (wynikającej z ciągłości procesów innowacyjnych) nie podlegają presji ze strony innych regionów i nie dokonują zmian w charakterze swojej działalności gospodarczej; natomiast regiony o trwałej niskiej konkurencyjności cechuje tendencja do zmiany charakteru działalności, ponieważ dotychczasowa działalność ma małe szanse na dalszy rozwój.

„Zachodzą też istotne związki między konkurencyjnością regionu a jego strukturą gospodarczą i położeniem. Przyjmuje się, że konkurencyjność regionu i korzy-

ści z niej płynące są częściowo zależne od struktury działalności gospodarczej, a częściowo od jej lokalizacji, tj. korzyści położenia. Stąd też regiony grupujące przodujące gałęzie produkcji uzyskują większe korzyści sektorowe niż regiony o stagnujących gałęziach produkcji. Te ostatnie mogą z kolei dysponować korzyściami położenia” (Chojnicki 1998: 40).

Według Markowskiego i Marszała (1998: 135), budując podstawy konkurencyjności regionu należy mieć świadomość, iż korzyści wynikające z porównywalnych kosztów produkcji – jeśli były uwarunkowane tylko przewagą wynikającą z posiadania określonych zasobów materialnych czy uwarunkowań przyrodniczych – będą tracić na znaczeniu. W przyszłości o miejscu regionu w przestrzennym podziale pracy i jego konkurencyjności zadecyduje czynnik niematerialny i wiedza ludzka. Człowiek ze swej istoty jest innowacyjny, co sprawia, że zasoby (teoretycznie ograniczone) w ujęciu dynamicznym można traktować jako nieskończone, gdyż są one funkcją nieograniczonego rozwoju wiedzy ludzkiej. Dlatego też w korzystniejszej sytuacji znajdują się te regiony, które zamiast eksploataowania zasobów materialnych stawiają na zwiększenie infrastruktury intelektualnej”. Uzasadniony jest więc „pogląd o konieczności podejmowania aktywnych działań prywatnych i publicznych, które zmierzałyby do zmiany niekorzystnych uwarunkowań gospodarki regionu i barier rozwojowych, promowania czynników jego rozwoju w celu zwiększenia konkurencyjności gospodarki, której nie zapewniają same mechanizmy rynkowe. Niski poziom konkurencyjności regionu może być zmieniony również przez aktywną działalność prywatną i publiczną, świadomie kształtującą czynniki rozwoju regionu. Działalność taka wymaga z jednej strony wyposażenia instytucjonalnego władz regionalnych w określone kompetencje oraz zapewnienia im środków i instrumentów działalności, a także stworzenia właściwego klimatu społecznego dla tej działalności, a z drugiej – rozeznania w sytuacji regionu na szerszym tle tej działalności – krajowym, europejskim, a nawet globalnym oraz opracowania właściwych strategii rozwoju” (Chojnicki 1998: 41).

4. Wpływ zmian postmodernizacyjnych na procesy rozwoju gospodarczego regionu

Do fundamentalnych zmian transformacyjnych jakie dokonują się w społeczeństwie i gospodarce, należą zmiany postmodernizacyjne, w toku których powstają nowe struktury i formy organizacji. Wywierają one wpływ na charakter i przebieg rozwoju gospodarczego regionów.

Postmodernizacją w szerokim znaczeniu nazywa się procesy wylaniania się nowych struktur i form społecznych, gospodarczych, politycznych i kulturowych, zasadniczo różnych od tych, które ukształtowały się w tzw. fazie modernizacji społeczeństw zachodnich i doprowadziły do powstania współczesnej cywilizacji technicznej. Wokół tej koncepcji, a zwłaszcza charakteru tzw. przełomu modernizacyjno-postmodernizacyjnego, kryteriów i fazowości tych przemian, toczą się liczne spory i występują odmienne interpretacje (por. Crook, Pakulski, Waters 1992; Chojnicki 1993).

W zakresie przemian gospodarki problematyka postmodernizacji dotyczy przede wszystkim powstawania nowych struktur i form gospodarczych. Aby więc określić charakter przemian postmodernizacyjnych, trzeba skoncentrować się na procesach kształtujących postmodernizacyjne formy i struktury społeczno-gospodarcze. Zagadnienie to zostało szerzej przedstawione przez Chojnickiego (1993).

Procesy postmodernizacyjne prowadzą do kształtowania się nowego modelu organizacji gospodarki, a w szczególności produkcji przemysłowej, nazwanego modelem elastyczności, który zastępuje model fordowski wzrostu gospodarczego w okresie międzywojennym i powojennym. W syntetycznym ujęciu modele te za Weinsteinem (1992: 22–23) można scharakteryzować następująco.

Model fordowski „zakłada: (a) jako zasadę przedsiębiorczości produkcji, maksymalizację ilości i minimalizację kosztów przy wzroście produkcji oraz intensyfikacji pracy fizycznej, oraz (b) wydajność produkcyjną opartą na organizacji pracy Taylora, rozwój mechanizacji przy użyciu wyspecjalizowanych maszyn, osiągnięcie wyników oszczędnego gospodarowania i procesów uczenia poprzez masową produkcję standardowych dóbr”.

„Model elastyczności powstaje w odpowiedzi na blokady będące rezultatem powiększania się technicznej i społecznej sztywności systemu masowej produkcji, a przede wszystkim rosnącej niestabilności, dywersyfikacji i skomplikowania w kontekście nowych warunków konkurencji. (...) Systemy elastycznej produkcji mają cechować: (a) jako cele końcowe: ulepszenie różnorodności i jakości produktu, produkcja partiami towarów, rozwijanie łańcuchów dostawy dóbr i usług, przystosowywanie produktów do specyficznych potrzeb użytkowników, a w szczególności małej i średniej wielkości partii, oraz (b) jako środki usprawniające: ustalenie nowych form produkcji i zarządzania opartych na nowym wyposażeniu, systemy skomputeryzowane informacji, systemy komunikacyjne, automatyczne programowanie i nowe formy organizacji, które mogą być stosowane na różnych poziomach (linie produkcyjne, jednostki produkcyjne, grupy firm)”.

Dla kształtowania się nowych tendencji w rozwoju regionów istotne znaczenie mają dwa rodzaje zmian postmodernizacyjnych: zmiany regionalnej organizacji oraz zmiany relacji państwo–region.

Zmiany regionalnej organizacji produkcji występują w postaci trzech tendencji rozwoju. Są to: postindustrializacja, mała przedsiębiorczość oraz elastyczna produkcja przemysłowa (Chojnicki 1993). Postindustrializacja jest procesem zmniejszania się dominacji produkcji przemysłowej na rzecz sektora usługowego. Działalność małych przedsiębiorstw uelastycznia zaspokajanie potrzeb rynkowych i charakteryzuje się szybką reakcją na zmiany popytu, co przejawia się w produkcji krótkich serii. Elastyczna produkcja przemysłowa stanowi zasadniczy składnik postmodernizacji gospodarki. Jej istotną cechą jest zdolność do szybkiego przechodzenia od jednego sposobu wytwarzania lub asortymentu do innego oraz zwiększania lub zmniejszania produkcji bez ujemnych konsekwencji dla poziomu efektywności. Głównymi składnikami elastycznej produkcji są: elastyczna technologia, elastyczna organizacja i elastyczna praca. Ich obszerną charakterystykę przedstawia Chojnicki (1993), stąd nie ma w tym miejscu potrzeby szerszego ich omawiania.

W wyniku działania elastycznej produkcji w krajach wysoko rozwiniętych ujawniły się nowe tendencje zmieniające różne składniki regionalnej organizacji gospodarki. Spośród tych tendencji jako najważniejsze należy wymienić (Chojnicki 1998: 27–28):

(a) Przejście od korzyści wewnętrznych do korzyści zewnętrznych, które jest charakterystyczne dla elastycznej produkcji i prowadzi do lokalizacji przemysłów o wysokiej technologii i ośrodków innowacji oraz formowania się ich kompleksów terytorialnych w regionach nie posiadających tradycji przemysłowych (Scott 1988).

(b) Wprowadzenie nowych elastycznych form organizacji produkcji przemysłowej, które przybierają postać pionowo zintegrowanych kompleksów produkcyjnych w połączeniu z systemem zaopatrzenia „just-in-time”.

(c) Wzrost koncentracji przestrzennej przemysłów o elastycznej produkcji wynikający ze szczególnej intensywności powiązań zewnętrznych, wzmacniany przez płynność i adaptacyjność lokalnych rynków pracy o wyższym stopniu elastyczności pracy (Domański 1992).

(d) Powstawanie technopolii, wytwarzających innowacje techniczne i inicjujących procesy rozwoju gospodarczego regionu (Benko 1991, tł. pol. 1993).

Oprócz zmian struktury regionalnej gospodarki istotnym składnikiem postmodernizacji są zmiany wzajemnych relacji między państwem a regionem. Wyznaczają one pozycję i rolę regionu, stanowiącego jednostkę terytorialnej organizacji państwa.

Na gruncie postmodernizacji przyjmuje się, że współczesne państwo przechodzi proces zmian strukturalnych spowodowanych kryzysem ustrojowym i dysfunkcjonalnością. Na skutek tego następuje proces dewolucji potęgi państwa. Według Crooka, Pakulskiego i Watersa (1992: 80), wyróżnia się cztery główne aspekty tych zmian: (1) poziomą albo funkcjonalną redystrybucję kompetencji i odpowiedzialności od rządów centralnych do autonomicznych ciał zbiorowych, (2) pionową redystrybucję kompetencji i odpowiedzialności „w dół” do ciał samorządowych, (3) urynkowanie i prywatyzację przedsiębiorstw państwowych, (4) globalizację i eksternalizację odpowiedzialności i kompetencji przez przesunięcie ich „w górę” do ciał ponadpaństwowych.

Chociaż ważne znaczenie dla zmian relacji między państwem a regionem mają procesy decentralizacji, to jednak wpływ wywierają również pozostałe trendy procesu dewolucji państwa. Przebiega to następująco:

(1) Decentralizacja pozioma lub funkcjonalna, zwiększająca rolę organizacji pozarządowych, umożliwia podejmowanie regionalnych inicjatyw dostosowanych do miejscowych warunków.

(2) Decentralizacja pionowa w rozwoju regionalnym dotyczy nie tylko decentralizacji podejmowania decyzji i ich realizacji w warunkach lepszej informacji regionalnej, lecz także sprzyja kształtowaniu mechanizmów regulacyjnych osadzonych w specyficznych warunkach regionu.

(3) Efektywność procesów prywatyzacji i urynkowania jest uwarunkowana regionalnie i może stanowić o zmianie struktury gospodarczej regionu i jego pozycji w układzie międzyregionalnym.

(4) Konsekwencją globalizacji w skali regionalnej może być zmiana w pewnych aspektach statusu regionu polegająca na przesunięciu go ze względu na pewne relacje na płaszczyznę stosunków międzypaństwowych.

Literatura

- Benko G. 1991, tł. pol. 1993. *Geographie des technopols*. Masson, Paris (tł. pol. *Geografia technopolii*. PWN, Warszawa).
- Berry B.J.L., Conkling E.C., Ray D.M. 1997. *The global economy in transition*. Prentice-Hall International, Inc.
- Chojnicki Z. 1989. Podstawowe aspekty rozwoju społeczno-gospodarczego. W: Kukliński A. (red.). *Współczesne problemy gospodarki przestrzennej Polski. Rozwój regionalny. Rozwój lokalny*. Samorząd terytorialny, 18: 107–121.
- Chojnicki Z. 1993. Postmodernistyczne zmiany globalnego porządku społeczno-gospodarczego. W: *Polonia, quo vadis? Studia Regionalne i Lokalne*, 12, 45: 166–204.
- Chojnicki Z. 1996. Region w ujęciu geograficzno-systemowym. W: Czyż T. (red.). *Podstawy regionalizacji geograficznej*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 7–43.
- Chojnicki Z. 1998. Uwarunkowania rozwoju regionu nadgranicznego – koncepcje i załączania teoretyczne. W: Gruchman B., Parysek J. (red.). *Studia rozwoju i zagospodarowania przestrzennego*, 2: 11–48. Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Poznań.
- Crook S., Pakulski J., Waters M. 1992. *Postmodernization changes in advanced society*. Sage Publications, London.
- Domański B. 1992. Postfordowski elastyczny model produkcji a jej przestrzenna organizacja. W: Chojnicki Z. (red.). *Studia geograficzne przemian społeczno-gospodarczych*, Biuletyn KPZK PAN, 159: 49–73.
- Gorzela G. 2003. Bieda i zamożność regionów. Założenia, hipotezy, przykłady. *Studia Regionalne i Lokalne*, 1 (11): 37–58.
- Markowski T., Marszał T. 1998. Konkurencyjność regionów jako element polityki przestrzennej. *Biuletyn KPZK PAN*, 180: 133–146.
- Porter M.E. 1990. *The competitive advantage of nations*. Macmillan, London.
- Porter M.E. 2003. Postawy, wartości i przekonania a makroekonomia dobrobytu. W: Harrison L.E., Huntington S.P. (red.). *Kultura ma znaczenie*. Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań, s. 59–79.
- Scott A. 1988. *New industrial spaces*. Pion, London.
- Strykiewicz T. 1999. *Adaptacja przestrzenna przemysłu w Polsce w warunkach transformacji*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Weinstein O. 1992. High technology and flexibility. W: Cook P. i in. *Towards global localization*. UCL Press, London, s. 19–38.

Tadeusz Strykiewicz

Sieci gospodarcze w Polsce w warunkach transformacji systemowej

1. Wprowadzenie

Jedną z cech współczesnych systemów gospodarczych jest wzrost znaczenia różnorodnych relacji między uczestnikami gry ekonomicznej (przedsiębiorstwami, instytucjami i organizacjami, rządami państw). Koncepcją teoretyczną, która silnie eksponuje rolę relacji w kształtowaniu przestrzennej organizacji gospodarki, jest teoria sieci gospodarczych¹ (*business networks theory*). Jej podstawy zostały omówione w polskiej literaturze geograficznej we wcześniejszej pracy Strykiewicza (2001). Celem niniejszego artykułu jest próba identyfikacji i analizy sieci biznesu w konkretnej sytuacji gospodarczej, tj. w odniesieniu do gospodarki Polski w warunkach transformacji systemowej.

Transformacja systemów ekonomicznych państw Europy Środkowowschodniej, zapoczątkowana w 1990 r., pociąga za sobą z jednej strony ich coraz szersze włączanie w globalne sieci gospodarcze, z drugiej strony – kształtowanie się różnych form sieci lokalnych (na które, rzecz jasna, proces globalizacji również oddziałuje).

Analiza sieci biznesu w „gospodarce w fazie przejścia” nie jest łatwa, gdyż sieci te nie bardzo odpowiadają modelom typowym dla wysoko rozwiniętych gospodarek rynkowych. Należy przy tym podkreślić, że istniejący w Polsce do 1990 r. system gospodarki nakazowo-rozdziałowej cechował silnie zhierarchizowany układ powiązań, sterowany przez państwo, a brak struktur sieciowych stał się jednym z powodów małej elastyczności, innowacyjności i efektywności tej gospodarki. Nic więc dziwnego, że w pokomunistycznej gospodarce ciągle jeszcze trudno mówić o „dojrzałych”, w pełni wykształconych formach sieci gospodarczych, takich jak np. alianse strategiczne lub sieci innowacyjne.

Inną przyczyną trudności analizy jest fakt, że sama koncepcja sieci biznesu jest „rozmyta” i stosowana w wielu różnych ujęciach (por. Mønsted 1995: 193). Dotychczasowe próby jej systematyzacji i operacjonalizacji w badaniach przestrzenno-ekonomicznych (Håkansson 1987; Axelsson, Easton 1982; Conti 1993; Grotz, Braun 1993; Grabher 1993; Conti, Malecki, Oinas 1995; Schamp 2000) odnoszą się głównie do doświadczeń krajów wysoko rozwiniętych. Stąd dla potrzeb niniej-

¹ Zamiennie używa się pojęcia „sieci biznesu”.